

Ewa WYSOCKA

ORCID: 0000-0003-0298-3234. Prof. zw. dr hab., Uniwersytet Śląski, Wydział Pedagogiki i Psychologii, Instytut Pedagogiki; Zakład Teorii Wychowania, ul. Grażyńskiego 53, 40-126 Katowice; e-mail: ewa.wysocka@us.edu.pl

NOWE MEDIA W SŁUŻBIE CZŁOWIEKA CZY ŹRÓDŁO UŁATWIANIA CYBERPRZEMOCY? NEW MEDIA FOR HUMAN SERVICE OR A SOURCE OF FACILITATION OF CYBERBULLYING?

Słowa kluczowe: młode pokolenie, nowe media, cyberprzemoc, źródła cyberprzemocy, konsekwencje cyberprzemocy, ofiara cyberprzemocy, sprawca cyberprzemocy.

Keywords: young generation, new media, cyberbullying, sources of cyberbullying, consequences of cyberbullying, victim of cyberbullying, perpetrator of cyberbullying.

Streszczenie

W artykule przedstawiono główne problemy związane z cyberprzemocą w grupie rówieśniczej: przejawy, formy, źródła i mechanizmy oraz konsekwencje cyberprzemocy. Autorka stawia tezę o ścisłym powiązaniu tradycyjnej przemocy i agresji oraz cyberprzemocy, wskazując jednocześnie, że nowe media nie stanowią samoistnego źródła zagrożenia dla rozwoju młodego pokolenia. Przywołując badania potwierdzające tę tezę, wnioskuje, że nowe media stanowią zagrożenie dla rozwoju młodzieży (poprzez ujawnianie się cyberprzemocy), jeśli występują pierwotne czynniki warunkujące tradycyjną przemoc i agresję rówieśniczą.

Abstract

The article presents the main problems related to cyberbullying in a peer group: manifestations, forms, sources, mechanisms and consequences of cyberbullying. The author puts forward a thesis about the close connection between traditional violence and aggression and cyberbullying, while pointing out that the new media are not an independent source of threat to the development of the young generation. Recalling studies confirming this thesis, she concludes that new media are a threat to the development of youth (as they can facilitate cyberbullying), if there are primary factors conditioning the traditional forms of peer violence and aggression.

Wprowadzenie

Nowe media analizowane są w literaturze przedmiotu głównie w kategoriach wyzwań, zagrożeń, potencjalnych patologii, z rzadka jedynie pojawiają się publikacje, które przyjmują inną perspektywę, traktując o ich potencjalnych korzyściach i zastosowaniach w edukacji¹. Jest to swoiste pokłosie traktowania kultury tradycyjnej, czyli kultury słowa, jako przynależącej do kultury wyższej, wzbogacającej rozwój człowieka, zaś dynamicznie rozwijającej się kultury mediów, kojarzonej głównie z kulturą obrazu, jako przynależącej do kultury niższej, zubażającej i prymitywizującej jego rozwój. Esa Saarinen i Marc Taylor², „ogłaszając” filozofię nowych mediów, jednocześnie symbolicznie „skazali” dotychczasową kulturę słowa na odchodzenie w niebyt. Dotyczy to szczególnie silnie młodego pokolenia – powszechnie już dzisiaj nazywanego pokoleniem medialnym, którego rozwój odbywa się głównie na bazie kultury obrazu (*screen generation*). Przestrzeń medialna i nowe technologie informacyjno-komunikacyjne są dla młodych ludzi nie tylko światem naturalnym i niezastępowalnym, ale też coraz częściej i bardziej przez nich tworzonym, na co zwraca uwagę Tom Boellstroff³, konstatując, że w epoce *techne*: „człowiek dzięki wytwórczości ma po raz pierwszy możliwość tworzenia nowych światów”. Kultura słowa i kultura obrazu, media tradycyjne i nowe media, świat online i offline współistnieją, ale musimy przyjąć, że dominujące znaczenie zyskuje dzisiaj przestrzeń medialna/sieć, w którą coraz głębiej wchodząc, nie potrafimy się już bez niej obyć. Internet stał się bowiem nową przestrzenią społeczną, w której realizuje się coraz więcej potrzeb jednostki i społeczeństwa. Manuel Castells⁴ uważa, że przestrzeń została zredefiniowana, gdyż we współczesnych społeczeństwach wykonywanie wspólnych czynności/aktywności nie oznacza podzielania wspólnej przestrzeni, nazywanej „przestrzenią przepływów”. Stanowi ona nową organizację „współczesowych” praktyk społecznych, które dzięki nim (przepływowi) się dokonują. Przepływ w najprostszym rozumieniu to społeczna interakcja i wymiana, celowa, powtarzalna, zaprogramowana i sekwencyjnie realizowana, przebiegająca pomiędzy fizycznie rozdzielonymi aktorami społecznymi i pozycjami przez nich

¹ Zob. np. T. Huk, *Uczniowskie korzyści z funkcjonowania w rzeczywistości szkolnego pogranicza. Między światami mediów online i offline*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2019; A. Piecuch, *Media cyfrowe wspierające procesy dydaktyczne*, Wydawnictwo UR, Rzeszów 2020.

² E. Saarinen, M. Taylor, *Imagologies. New media philosophy*, Routledge, London 1995.

³ T. Boellstroff, *Dojrzewanie w Second Life. Antropologia człowieka wirtualnego*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2012, s. 304.

⁴ M. Castells, *Spoleczeństwo sieci*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 413–418, 430; M. Castells, *Communication, power and counter-power in the network society*, „International Journal of Communication” 2007, No. 1, s. 238–266; por. F. Stalder, *Manuel Castells. Teoria społeczeństwa sieci*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2012.

zajmowanymi. Ta redukcja przestrzeni społecznej, a właściwie charakterystyczne dla kultury mediów podzielenie wspólnej przestrzeni między społecznymi aktorami, powoduje, że określona rzeczywistość społeczna jest w takim samym stopniu dostępna dla każdego z partnerów interakcji społecznych.

Mamy zatem współcześnie sytuację, w której następuje proces nakładania się na siebie dwóch przestrzeni realnej i wirtualnej, zaś ta druga stanowić zaczyna dla wielu ludzi, szczególnie młodych, przestrzeń wyrażania siebie ważniejszą i „bardziej realną”, bo „coraz bardziej dostępną” i zastępującą realne (często deficytowe) doświadczenia w świecie rzeczywistym. Obejmuje przy tym coraz więcej obszarów życia społecznego (konsumpcji, produkcji, władzy, wymiany, symboliczną) oraz coraz więcej zachowań społeczności użytkującej i jednocześnie tworzącej sieć (np. spędzanie wolnego czasu, zakupy – konsumpcja; tworzenie i funkcjonowanie firm – produkcja; administrowanie – władza; przekaz informacji i danych – wymiana; serwisy społecznościowe, ale i edukacja/uczenie się – przestrzeń symboliczna, kultura). Powoduje to, że coraz więcej ludzkich aktywności przenoszonych jest w tę przestrzeń, gdyż ICT ułatwiają nam komunikowanie się, korzystanie z informacji, dostęp do wiedzy, ale też stanowią źródło pokusy ich wykorzystywania w sposób dysfunkcyjny; słowem – są źródłem nowych problemów i zagrożeń. Najważniejsze z nich to: uzależnienia behawioralne i przestępczość w sieci (np. kradzież informacji, fałszerstwo, hacking, cyberprzemoc), ale niebagatelny ich wpływ ujawnia się też w sferze kontaktów interpersonalnych (ich destrukcji, patologizacji) i efektów socjalizacyjno-edukacyjnych, gdyż jest to przestrzeń tzw. dzikiej, niekontrolowanej socjalizacji/edukacji, promującej swoiste wybory aksjologiczne, cele i normy zachowania. Niepokoi też fakt ciągle niskiej świadomości społecznej (rodziców, opiekunów, nauczycieli, nawet profesjonalistów) odnośnie do ich przejawów, sposobów ich rozpoznawania, a także ich konsekwencji.

Dokonując próby zdefiniowania społecznej przestrzeni Internetu, można posłużyć się klasyczną już terminologią Marshalla McLuhana⁵, który traktuje przestrzeń wirtualną jako „przedłużenie” przestrzeni społecznej, w której przebiegają kontakty międzyludzkie. Internet oraz inne media współtworzą różne wymiary rzeczywistości, określając nasz sposób myślenia o przestrzeni, a także tym, co prawdziwe i realne (np. realne i naturalne staje się – jeszcze do niedawna niemożliwe i przewidywane jedynie przez futurologów i pisarzy z grupy *science fiction* – komunikowanie z osobami oddalonymi od siebie setki czy tysiące kilometrów w czasie rzeczywistym), powodując swoistą kompresję czasu i przestrzeni⁶, mode-

⁵ M. McLuhan, *Zrozumieć media. Przedłużenia człowieka*, Wydawnictwo Naukowo-Techniczne, Warszawa 2004.

⁶ M. Szpunar, *Redefinicja pojęcia czasu i przestrzeni w dobie Internetu* [w:] *Kulturowe kody mediów*, red. M. Sokołowski, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2008, s. 59–73.

lując rzeczywistość wirtualną na kształt realnej, ale pozwalając także tworzyć światy nieistniejące.

Oczywistością jest, że współcześnie świat, w którym żyjemy zdominowały nowe media i nowe technologie, które istotnie wyznaczają (zarówno ułatwiają, jak i zaburzają) funkcjonowanie zarówno osoby, jak i społeczeństwa. Technologie informacyjne mają zatem dwoistą naturę, wiążąc się z balansowaniem pomiędzy możliwościami, które dają a zagrożeniami, którym podlegamy. W ostatnich dekadach szczególnie wyraziście przejawia się to w pojawianiu nowych problemów czy patologii społecznych, z których jedną jest cyberprzemoc. Wracając do sposobu patrzenia na ICT, które niewątpliwie stając się społeczną koniecznością, muszą zostać poddane świadomej kontroli, po to, by wydobyć z nich to, co służy jednostce i społeczeństwu, zaś zapobiegać temu, co stanowi źródło patologii, szczególnie patologii relacji międzyludzkich. Wśród tych ostatnich, do najważniejszych zagrożeń, szczególnie dla rozwoju młodego pokolenia, związanych bezpośrednio z ICT należy cyberprzemoc. Technologie mogą być wykorzystywane przez dzieci i młodzież konstruktywnie (zdobywanie wiedzy, umacnianie więzi i przyjaźni z rówieśnikami), ale coraz częściej wykorzystywane są destrukcyjnie (zadawanie innym bólu i cierpienia), dla przyjemności lub z powodu doświadczanych frustracji i deficytów wychowawczych, za które odpowiedzialność przyjąć winno pokolenie dorosłych.

W sensie ogólnym, można wskazać cztery podstawowe rodzaje zagrożeń związane ze świadomie dokonywaną cyberprzemocą: 1) celowe powodowanie zawodności systemu informatycznego; 2) wykorzystanie sieci do działalności przestępczej (zachowania przemocowe, agresja); 3) manipulowanie informacjami zamieszczanymi w sieci, np. przez twórców programów czy administratorów; 4) przestępcza działalność hackerów związana głównie z ingerencją w systemy innych użytkowników lub pozyskiwaniem zastrzeżonych informacji).

W tym opracowaniu analizie poddano jedynie to drugie zagrożenie, które odnosi się do relacji interpersonalnych, czyli tzw. cyberprzemocy personalnej. Skala tego zjawiska nie jest rozpoznana, gdyż uzyskane dane z badań są rozbieżne, a ich źródła niekompletne lub niewiarygodne. Kierując się na przykład informacjami z NIK-u, można stwierdzić, że ok. 39,9% uczniów oraz 45,4% nauczycieli zetknęło się z tym zjawiskiem⁷. Są to jednak bardzo ogólne informacje, trudne do zinterpretowania. Doniesienia z badań dotyczących cyberprzemocy wśród młodego pokolenia pokazują nieoptymistycznie⁸, że nawet do 50% osób z tej grupy jest

⁷ www.nik.gov.pl/aktualnosci/nik-o-cyberprzemocy-wsrod-dzieci-i-mlodziezy.html (dostęp: 20.04.2020 r.).

⁸ J. Chmielecka, *Internet złych rzeczy*, Wydawnictwo Pascal, Bielsko-Biała 2017; por. *Młodzież 2013. Internet. Przemoc i Cyberprzemoc. Postawy młodzieży wobec kontaktów seksualnych*, oprac. J. Palka, CBOS 2013; A. Waligóra-Huk, *Cyberprzemoc wśród młodzieży ze szkół wiejskich*. Wydawnictwo UŚ, Katowice 2015; por. M.J. Ackers, *Cyberbullying: Through the eyes of children*

ofiarą bezpośrednich ataków z wykorzystaniem elektronicznych środków przekazu. Wyniki badania EU NET ADB⁹ wskazują, że 76,4% nastolatków (w wieku od 14 do 17 lat) w Polsce doświadczyło co najmniej jednego z typów zagrożeń: agresja elektroniczna, spotkanie z osobą poznaną w Internecie, kontakt z pornografią, kontakt z innymi potencjalnie szkodliwymi treściami. NIK w raporcie pokontrolnym wskazała¹⁰, że Ministerstwo Edukacji Narodowej (MEN), Ministerstwo Cyfryzacji, placówki edukacyjne i Policja prawidłowo nie rozpoznały i nie określiły skali zagrożenia związanego z cyberprzemocą wśród dzieci i młodzieży. Co więcej, stwierdzono też, że MEN nie koordynowało działań w zakresie zapobiegania i przeciwdziałania cyberprzemocy wśród uczniów, ani nie opracowało wytycznych dotyczących cyberprzemocy dla szkół. Kontrolowane szkoły samodzielnie, własnymi (często niewystarczającymi) siłami i zasobami kompetencyjnymi, opracowywały odpowiednie zasady postępowania. Policja natomiast przeprowadzała działania profilaktyczne w szkołach jedynie wówczas, gdy dyrektorzy zgłaszali takie zapotrzebowanie, co zwykle następowało już w sytuacjach granicznych (gdy nie można było już nie dostrzegać przejawów cyberprzemocy). Oznacza to, że takie rozproszenie działań skutkuje nierozpoznawaniem i nieujawnianiem większości zdarzeń związanych z cyberprzemocą (choć uczniowie i nauczyciele przyznają w ankietach, że cyberprzemoc dotyczy ponad 1/3 uczniów). Jedynym pozytywnym wnioskiem NIK-u była ocena działania szkół w reakcji na zgłaszane akty cyberprzemocy (co jest działaniem następczym, niewyprzedzającym negatywne konsekwencje jej doświadczania).

Cyberprzemoc jako zagrożenie związane z ICT

Dokonując próby odczytania sposobów patrzenia na media i nowe media, jako środki masowego komunikowania się (teorie komunikacji masowej), można sprowadzić je do dwóch nurtów czy perspektyw odnoszących się do: 1) wpływu

and young people, „Educational Psychology in Practice” 2012, No. 28(2), s. 141–157; P. Cotter, S. McGilloway, *Living in an „electronic age”: Cyberbullying among Irish adolescents*, „The Irish Journal of Education” 2011, No. 39, s. 44–56; M. Foody, M. Samara, N.J. O’Higgins, *Bullying and cyberbullying studies in the school-aged population on the island of Ireland: A meta-analysis*, „British Journal of Educational Psychology” 2017, No. 87(4), s. 535–557; L.M. Jones, K.J. Mitchell, D. Finkelhor, *Trends in youth internet victimization: Findings from three youth internet safety surveys 2000–2010*, „Journal of Adolescent Health” 2012, No. 50(2), s. 179–186; D.V. Kiriukhina, *Cyberbullying among young users of social networks*, „Journal of Modern Foreign Psychology” 2019, No. 8(3), s. 53–59.

⁹ J. Włodarczyk, *Zagrożenia związane z korzystaniem z Internetu przez młodzież. Wyniki badania EU NET ADB*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka” 2013, No. 12(1), s. 49–68.

¹⁰ www.nik.gov.pl/aktualnosci/nik-o-cyberprzemocy-wsrod-dzieci-i-mlodziezy.html (dostęp: 20.04.2020 r.).

mass mediów na odbiorców (co media robią z ludźmi); 2) wykorzystywania mediów (co ludzie robią z mediami)¹¹.

Pierwsza perspektywa teoretyczna stosowana jest najczęściej w ujęciu patogenetycznym (czynniki ryzyka czy zaburzeń), stanowiąc podstawę negatywnej refleksji związanej z wyzwaniem i zagrożeniami tworzonymi przez cyberświat. Druga natomiast, znacznie rzadziej wykorzystywana w naukach społecznych, wyjściowo i umownie mająca charakter salutogenetyczny (czynniki chroniące czy rozwoju), odnosi się głównie do analizy korzyści (teoria użytkowania i korzyści), związanych z pozyskiwaniem osobistych gratyfikacji za pośrednictwem mediów¹². Uważam, że oba nurty wzajemnie się uzupełniają, jeśli traktujemy cyberprzemoc jako zjawisko relacyjne, realizujące się w akcie komunikacji. Należy zatem włączyć także teorię użytkowania i korzyści jako podstawę teoretyczną w analizie zjawisk patologicznych, a więc cyberprzemocy (i jej skutków), ze względu na eksplorację czynników i mechanizmów skłaniających jednostkę do stosowania aktów cyberprzemocy (w kontekście pozyskiwanych gratyfikacji osobistych i/lub społecznych przez sprawców cyberprzemocy). Cyberprzemoc jako zjawisko mające charakter relacyjny można zatem umieścić w obu nurtach refleksji teoretycznej, gdyż sprawca wykorzystuje media jako środek realizacji aktów przemocy (pozyskując potrzebne mu gratyfikacje), zaś ofiara przemocy ponosi tego konsekwencje, a więc podlega oddziaływaniu aktów przemocy, które wywołują wiele negatywnych konsekwencji dla jej funkcjonowania psychospołecznego.

O cyberprzemocy mówimy oraz piszemy coraz więcej i badamy to zjawisko coraz dokładniej, ale ze względu na jego ogromną dynamikę rozwojową, wciąż zbyt mało wiemy na temat jego mechanizmów i sposobów działania mogących mu zapobiegać. Potocznie i coraz powszechniej upubliczniana cyberprzemoc częściej kojarzy się ze stalkingiem, rozsyłaniem maili z pogrózkami do znanych osób lub umieszczaniem kompromitujących zdjęć osób znajomych na portalach społecznościowych, które mają charakter incydentalny. Mniej natomiast kojarzona jest z rzeczywistym zagrożeniem, dopiero w swym masowych przejawach potencjalnym, jednak o ogromnym zasięgu, który może przyjąć i jakie wiąże się z niekontrolowanym rozwojem technologii cyfrowej, czego sami jesteśmy autorami. Globalizacja życia, której doświadczamy, stwarza też globalne zagrożenia powodujące wiele frustracji, zaś narzędziem ich rozładowania, a w konsekwencji pojawiania się tej potencjalnej destrukcji może być i już bywa technologia cyfrowa jako nowy i stosunkowo łatwo dostępny środek, możliwy do wykorzy-

¹¹ M. Ejsmont, B. Kosmalska, *Media. Wartości. Wychowanie*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2008, s. 115.

¹² W. Taylor, A. Willis, *Medioznawstwo. Teksty. Instytucje i odbiorcy*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2006, s. 170.

stania w procesie radzenia sobie z doświadczanymi frustracjami czy problemami rozwojowymi. Z perspektywy oceny cyberprzemocy trzeba wskazać, że zachowania, które stanowią jej formy mają charakter antysocjalny, wynikając z różnych deficytów, ale w sensie podstawowym (psychologicznym) warunkowane mogą być brakiem empatii¹³, doświadczanymi frustracjami i niezaspokojonymi potrzebami (sprawca) lub poczuciem zagrożenia i nieumiejętnością przeciwstawienia się grupie, o której akceptację zabiegamy¹⁴ (obojętny świadek przemocy).

Cyberprzemoc traktowana jako molestowanie w sieci¹⁵ czy agresja elektroniczna¹⁶ to zjawisko złożone, którego specyfikę należy zbadać, by projektować działania (interwencje) mające zapobiegać jej negatywnym konsekwencjom¹⁷. Cyberprzemoc stanowią wszelkie nieprzypadkowe działania z wykorzystaniem mediów, godzące w osobistą wolność jednostki, a dokonujące się przez manipulację obrazem, dźwiękiem i innymi kanałami przekazu informacji i/lub przyczyniające się do psychicznej, fizycznej, moralnej szkody osoby, co oznacza, że wykraczają one poza społeczne zasady wzajemnych relacji¹⁸. Wiąże się z wykorzystywaniem Internetu lub telefonu komórkowego do przejawiania różnych form czy aktów agresji, wysyłania krzywdzących wiadomości lub przesyłania informacji mających na celu zniszczenie reputacji znajomej osoby¹⁹. Zjawisko to ma swoje istotowe cechy, będąc świadomym, planowym, wielokrotnym i wro-

¹³ R.P. Ang, D.H. Goh, *Cyberbullying among adolescents: The role of affective and cognitive empathy and gender*, „Child Psychiatry and Human Development” 2010, No. 41(4), s. 387–397.

¹⁴ S. Ball, *Bystanders and bullying: A summary of research for Anti-Bullying Week, 2007*, <http://www.anti-bullyingalliance.org.uk> (dostęp: 20.04.2020 r.); S. Padgett, Ch.E. Notar, *Bystanders are the key to stopping bullying*, „Universal Journal of Educational Research” 2013, No. 1(2), s. 33–41.

¹⁵ S. Hayes, *Cyberbullies R 4 Real: bullies have a new strategy for the 21st century*, „Current Health 2” 2008, No. 34(8), s. 16–19.

¹⁶ J. Pyżalski, *From cyberbullying to electronic aggression: Typology of the phenomenon*, „Emotional and Behavioural Difficulties” 2012, No. 17(3–4), s. 305–317; J. Pyżalski, *Agresja elektroniczna dzieci i młodzieży – różne wymiary zjawiska*. „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka” 2009, No. 26(1), s. 12–26; J. Pyżalski, *Agresja elektroniczna wśród dzieci i młodzieży*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Sopot 2011; J. Pyżalski, *Agresja elektroniczna i cyberbullying jako nowe ryzykowne zachowania młodzieży*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2012.

¹⁷ L.R. Betts, *Cyberbullying: Approaches, consequences, and interventions*, Palgrave Macmillan, London 2016.

¹⁸ E. Englander, E. Donnerstein, R. Kowalski, C.A. Lin, K. Parti, *Defining cyberbullying*, „Pediatrics” 2017, No. 140(2), s. 148–151; B. Siemieniecki, *Pedagogika medialna. Podręcznik akademicki*, t. 1, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 206.

¹⁹ N.E. Willard, *Cyberbullying and cyberthreats: Responding to the challenge of online social aggression, threats and distress*, Research Press, Champaign 2007, s. 1; por. N.E. Willard, *Cyberbullying and cyberthreats: Responding to the challenge of online social cruelty, threats, and distress*. Centre for Safe and Responsible Internet Use, <https://www.internetsafetyproject.org/wiki/center-safe-and-responsible-internet-use>; N.E. Willard, *School response to cyberbullying and sexting: The legal challenge*, „Brigham Young University Education & Law Journal” 2011, No. 1, s. 75–125.

gim wykorzystywaniem komputera, Internetu, telefonu komórkowego lub pokrewnych technologii w celu wyrządzenia szkody, krzywdy i przykrości innym ludziom²⁰.

Cyberprzemoc wyraża się zatem w różnych formach agresji, której nośnikiem są wszelkie nowoczesne zdobycze technologii komunikacyjnej i informacyjnej (np. komunikatory internetowe, portale społecznościowe czy telefonia komórkowa), dlatego też nazywana jest agresją elektroniczną. Ma ona charakter relacyjny (pośredni lub bezpośredni), gdyż napastnicy prześladują swoje ofiary w sieci za pomocą różnych form cyberprzemocy, takich jak nękanie, straszenie, szantażowanie, publikowanie i wysyłanie ośmieszających informacji, zdjęć, filmów czy też przez podszywanie się pod inne osoby wbrew ich woli. Do bardziej drastycznych form ataku na innych należą: sporządzanie witryn internetowych (tzw. anty-stron), wpisów na forach dyskusyjnych czy dręczenie przez różnego typu komunikatory sieciowe. Ponadto, w zależności od podmiotu agresji elektronicznej wyróżnia się: agresję wobec pokrzywdzonych (słabszych), wobec celebrytów, agresję uprzedzeniową, wobec nieznajomych (przypadkowa), mobbing elektroniczny (w określonej grupie, np. klasie szkolnej). Ze względu na swój relacyjny charakter cyberprzemoc wiąże się z doświadczaniem (ofiara) i stosowaniem (sprawca) cyberprzemocy, co może dokonywać się w grupie rówieśniczej, w placówkach edukacyjnych (środowisko szkolne) i poza nimi (środowisko pozaszkolne). Ze względów rozwojowych i wychowawczych najbardziej pedagogicznie interesującym i ważnym obszarem jest cyberprzemoc w sytuacjach, gdy zarówno sprawcami/agresorami, jak i ofiarami/podmiotami agresji są ludzie młodzi.

O cyberprzemocy wiemy już wiele, możemy zatem wskazać podstawowe **kryteria diagnostyczno-definicyjne**. Są nimi: 1) **umyślność** – działanie sprawcy ma charakter celowy, podjęte zostaje z premedytacją, ofiara odczuwa to jako działanie celowe, zaplanowane; 2) **powtarzalność** – przemoc odzwierciedla pewien wzorec zachowania, nie może stanowić pojedynczego incydentu, odbierana jest przez ofiarę jako działanie nieincydentalne, nieprzypadkowe, powta-

²⁰ S. Hinduja, J.W. Patchin, *Cyberbullying: An exploratory analysis of factors related to offending and victimization*. „Deviant Behavior” 2008, No. 29(2), s. 129–156; S. Hinduja, J.W. Patchin, *Cyberbullying: Identification, prevention and response*, Dude Publishing, United States of America, 2011; S. Hinduja, J.W. Patchin, *Bullying beyond the schoolyard: Preventing and responding to cyberbullying*, Sage Publications, Thousand Oaks, CA: 2009; S. Keith, M.E. Martin, *Cyber-bullying: Creating a culture of respect in a cyberworld*, „Reclaiming Children & Youth: The Journal of Strength-based Interventions” 2005, No. 13(4), s. 224–228; J.W. Patchin, S. Hinduja, *Bullies move beyond the schoolyard: A preliminary look at cyberbullying*, „Youth Violence and Juvenile Justice” 2006, No. 4, s. 148–169; S.Y. Tettegah, D. Betout, K.R. Taylor, *Cyber-bullying and schools in an electronic era*, „Advances in Educational Administration” 2006, No. 8, s. 17–28.

rzalne, służące celowemu nękaniu jej; 3) **krzywda – doświadczanie i czynienie krzywdy** – ofiara musi wyraźnie odczuć, że została jej wyrządzona krzywda lub że ktoś sprawił jej przykrość, zaś sprawca działa z takim zamiarem; 4) **nośnik elektroniczny** – w akcie agresji wykorzystano komputer domowy, posłużono się szkolną siecią internetową, telefonem komórkowym, innymi urządzeniami elektronicznymi (IPad, notebook). Tego typu działanie powoduje wielorakie konsekwencje dla osoby doświadczającej cyberprzemocy o charakterze emocjonalnym, poznawczym czy społecznym, skutkując nierzadko aktami autodestrukcji ofiary cyberprzemocy, która nie ma możliwości obrony przed jej społecznymi konsekwencjami²¹. Cyberprzemoc (jej przejawy i formy) dokonująca się w świecie wirtualnym (online) przenosi się do świata realnego (offline) – poprzez jej psychospołeczne konsekwencje.

Przejawy cyberprzemocy (ich konkretyzacje) są bardzo różne. Wśród najważniejszych wymienia się już bardzo rozległy katalog działań (ciągłe „wzbogacany”), które spełniają powyższe kryteria diagnostyczne: 1) przygotowywanie materiałów filmowych i zdjęć, nagrywanie innych osób w sytuacjach kompromitujących i rozpowszechnianie ich w sieci z wykorzystaniem Internetu lub telefonu komórkowego; 2) komentowanie czyichś wypowiedzi na forum internetowym w celu sprawienia przykrości, ośmieszenia lub wystraszenia innych osób; 3) obrażanie, wyzywanie innych podczas gier online; 4) wyzywanie innej osoby podczas rozmowy na czacie; 5) wysyłanie komuś wiadomości przez komunikator w celu obrażenia go lub przestraszenia; 6) wysyłanie SMS-ów w celu dokuczenia, zastraszenia lub sprawienia przykrości innej osobie; 7) celowe wykluczenie z grona znajomych w Internecie lub niedopuszczenie do niego innej osoby z zamiarem dokuczenia jej; 8) komentowanie profili społecznościowych innych osób w celu sprawienia im przykrości; 9) założenie fałszywego konta na portalu społecznościowym w celu ośmieszenia innej osoby; 10) wysyłanie celowo materiałów z wirusem komputerowym do innej osoby; 11) kłamanie przez Internet lub telefon komórkowy w celu sprawienia komuś przykrości lub ośmieszenia go; 12) wysyłanie do innych osób nieprzyjemnych treści, mimo, że tego nie chciały; 13) umieszczanie w Internecie lub rozesyłanie znajomym zdjęć zrobionych w nieprzyjemnej dla innej osoby sytuacji; 14) umieszczanie w Internecie lub

²¹ S. Hinduja, J.W. Patchin, *Cyberbullying research summary: Emotional and psychological consequences*, Cyberbullying Research Center, 2009, s. 1–2, www.cyberbullying.us; S. Hinduja, J.W. Patchin, *Offline consequences of online victimization: School violence and delinquency*, „Journal of School Violence” 2007, No. 6(3), s. 89–112; S. Hinduja, J.W. Patchin, *Bullying, cyberbullying, and suicide*, „Archives of Suicide Research” 2010, No. 14(3), s. 206–221; S. Hinduja, J.W. Patchin, *Connecting adolescent suicide to the severity of bullying and cyberbullying*, „Journal of School Violence” 2019, No. 18(3), s. 333–346; M. Walrave, W. Heirman, *Skutki cyberbullyingu – oskarżenie czy obrona technologii? „Dziecko Krzywdzone”*, <http://www.dziekokrzywdzone.fdds.pl/index.php/DK/article/viewFile/722/576> (dostęp: 25.04.2020 r.).

rozsyłanie znajomym filmu lub zdjęcia osoby, którą wcześniej sprowokowano do dziwnego zachowania się; 15) ujawnienie w Internecie czyjejs prywatnej rozmowy lub zdjęcia wbrew woli tej osoby; 16) rozsyłanie bez zgody właściciela z jego telefonu, komputera lub komunikatora internetowego nieprzyjemnych informacji do innych osób; 17) przerabianie i umieszczanie w Internecie lub rozsyłanie znajomym filmów lub zdjęć przedstawiających inną osobę w niekorzystny sposób; 18) wysyłanie wiadomości przez pocztę internetową w celu obrażenia lub wystraszenia innej osoby; 19) wysyłanie na portal randkowy lub towarzyski fałszywych ogłoszeń z danymi innych osób; 20) dostanie się do poczty internetowej lub komunikatora innej osoby i ujawnienie jej tajemnic; 21) założenie strony internetowej w nieprzyjemny sposób przedstawiającej inną osobę; 22) zastraszanie, grożenie innym osobom z wykorzystaniem ICT; 23) nękanie i dręczenie innych, prześladowanie (cyberstalking); 24) upokarzanie innych z wykorzystaniem ICT; 25) obgadywanie i plotkowanie z wykorzystaniem ICT; 26) umieszczanie w sieci nieprawdziwych informacji; 27) przekazywanie prywatnych, intymnych informacji/tajemnic za pośrednictwem ICT; 28) podszywanie się za kogoś w sieci; 29) sexting – wysyłanie fotografii lub wiadomości SMS o zabarwieniu seksualnym lub pornograficznym²².

Powyższa próba skatalogowania zachowań mających znamiona cyberprzemocy nie jest ani pełna ani wyczerpująca, co wiąże się z ogromną dynamiką zjawiska i jednocześnie „pomysłowością” sprawców cyberprzemocy w zakresie form jej stosowania (zależną także od rozwoju technologii cyfrowych). Wskazuje jednak, że formy cyberprzemocy stanowią wypadkową jakości zachowań i wykorzystywanych mediów, stąd m.in. ich mnogość. Dokonując próby sklasyfikowania różnych form cyberprzemocy, co nie jest zabiegiem łatwym ze względu na przenikanie się różnych jej przejawów i wykorzystywanych środków, można sięgnąć do różnych koncepcji. Odnieśmy się do jednej ze względnie

²² P.W. Agatston, R.M. Kowalski, S.P. Limber, *Student's perspectives on cyberbullying*, „Journal of Adolescent Health” 2007, No. 41(6), s. 59–60; J. Lenardon, *Zagrożenia w Internecie. Chroń swoje dziecko*, Wydawnictwo Helion, Gliwice 2007, s. 47–50, 130–133; R.M. Kowalski, G.W. Giumetti, A.N. Schroeder, M.R. Lattanner, *Bullying in the digital age: A critical review and meta-analysis of cyberbullying research among youth*, „Psychological Bulletin” 2014, No. 140(4), s. 1073–1137; R.M. Kowalski, S.P. Limber, *Electronic bullying among middle school students*, „Journal of Adolescent Health” 2007, No. 41(6, Suppl 1), s. 22–30; S. Kozak, *Patologie komunikowania w Internecie. Zagrożenia i skutki dla dzieci i młodzieży*, Difin, Warszawa 2011, s. 164, 229; J. Pyżalski, *Agresja elektroniczna wśród dzieci i młodzieży...*, s. 93–102; A. Waligóra-Huk, *Cyberprzemoc wśród...*, s. 91–96; por. A.C. Baldry, C. Blaya, D.P. Farrington (red.), *International perspectives on cyberbullying. Prevalence, risk factors and interventions*, Palgrave Macmillan: Palgrave Studies in Cybercrime and Cybersecurity, London 2018; S. Hinduja, J.W. Patchin, *Bullying beyond the schoolyard: Preventing and responding to cyberbullying*, Sage Publications, Thousand Oaks, CA: 2009; R.M. Kowalski, S.P. Limber, P.W. Agatston, *Cyberprzemoc wśród dzieci i młodzieży*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2011.

rozłącznych i wyczerpujących **klasyfikacji form cyberprzemocy**, którą zaproponowała Nancy E. Willard²³, formułując następującą definicję cyberprzemocy/agresji elektronicznej jako: „przejawianie okrucieństwa wobec innych poprzez wysyłanie lub publikowanie szkodliwych materiałów lub angażowanie się w inne formy agresji społecznej za pomocą Internetu lub innych technologii cyfrowych”. Autorka proponuje następujący podział jej form:

– **Flaming** (zaognianie). „Walki/bijatyki” online za pomocą wiadomości elektronicznych poprzez użycie gniewnych i wulgarnych wiadomości, wyrażonych niewybrednym językiem, przy czym wymiana między dwoma osobami jest coraz bardziej agresywna, wyraża coraz większą wściekłość, pojawiają się obelgi, ostrzeżenia związane z potencjalnie groźnymi zachowaniami wobec drugiej osoby.

– **Harassment** (szykanowanie, molestowanie) polegające na wielokrotnym wysyłaniu nieprzyjemnych, ubliżających, złośliwych i niegrzecznych wiadomości (otrzymywanie wielu wiadomości, nawet od osób zupełnie nieznanymi, jako reakcja na jakieś działanie osoby).

– **Cyberstalking** (cyberprześladowanie). Wielokrotne, powtarzające się, intensywne nękanie i oczernianie, które obejmuje groźby lub powoduje znaczny strach osoby, do której jest kierowane; wysyłanie wiadomości zawierających groźby skrzywdzenia kogoś, lub wiadomości, które są bardzo zastraszające (np. szantaż). Angażowanie się w inne aktywności online, których celem jest wywołanie niepokoju i lęku o siebie i własne bezpieczeństwo (np. wysyłanie wielu gniewnych, groźnych lub „błagalnych” wiadomości, rozpowszechnianie nieprzyjemnych pogłosek i plotek o danej osobie wśród wspólnych znajomych, zamieszczanie prywatnych/intymnych zdjęć otrzymanych od danej osoby w celu zdyskredytowania jej w jakiejś grupie dyskusyjnej, np. zorientowanej na seks, z podaniem adresu e-mail i numerem telefonu).

– **Denigration** (oczernianie, znieważanie), a więc wysyłanie lub publikowanie okrutnych plotek o kimś, by popsuć czy zniszczyć jego reputację lub jego przyjaźnię (np. tworzenie grup, w których publikuje się dowcipy, kreskówki, plotki, pogłoski na temat danej osoby, zaś ogólnie wyrażanie własnego rozczarowania określoną osobą, która podlega negatywnej ocenie).

– **Impersonation** (personifikacja) polegająca na udawaniu kogoś innego, włamywanie się na czyjeś konto, wysyłanie i publikowanie postów jako ta osoba, wysyłanie nieprzyjaznych wiadomości w celu zniszczenia wizerunku tej osoby, wpędzenia jej w kłopoty, spowodowania poczucia zagrożenia lub zniszczenia jej reputacji lub przyjaźni (np. identyfikacja haseł do konta danej osoby, logowanie się na jej konto i wysyłanie nieprzyjemnych, bolesnych wia-

²³ N.E. Willard, *Cyberbullying and cyberthreats: Responding to...*, s. 1.

domości do innej osoby, by zniszczyć relacje między nią a kimś innym, znajomym, bliskim).

– **Outing and tricery** (ujawnianie i oszustwo) wiąże się z ujawnianiem czyichś preferencji (np. homoseksualnych), oszustwem lub podstępem. Działanie polega na dzieleniu się informacjami, ujawnianiu czyichś tajemnic, sekretów lub wstydlivych, krępujących czy żenujących informacji, obrazów online (np. zrobienie ośmieszającego zdjęcia i rozesłanie go telefonem komórkowym do wszystkich możliwych osób. Może także przyjąć formę namawiania kogoś do ujawniania tajemnic lub krępujących informacji o samym sobie, oszukania kogoś w celu ujawnienia jego tajemnic lub zawstydzających informacji, które następnie są udostępniane online (np. wysłanie wiadomości do kogoś udając zainteresowanie nim, po ujawnieniu „wrażliwych” informacji, zdjęć itp. przez tę osobę, rozesłanie ich do wielu innych osób).

– **Exclusion** (wykluczenie) to celowe i okrutne eliminowanie kogoś z grupy online, na przykład z listy przyjaciół czy kolegów na portalu społecznościowym lub z gry online, co może przyjąć formę usunięcia przez wszystkich członków jakiejś grupy (np. rówieśniczej) link przyjaźni do osobistego profilu danej osoby w sieciach społecznościowych.

Mechanizmy i czynniki sprzyjające cyberprzemocy

Jak wskazano, cyberprzemoc jest wyjątkowym zjawiskiem, odróżniającym się od tradycyjnej przemocy rówieśniczej szybkością rozpowszechniania informacji, trwałością materiałów wykorzystanych w niej i dostępnością ofiar. Jest jednak wciąż stosunkowo niewiele badań w tej dziedzinie, a jeszcze mniej z nich analizuje czynniki przyczyniające się do zachowań związanych z cyberprzemocą. Mówiąc o tym zjawisku, kojarzymy je zwykle z tradycyjną agresją i przemocą²⁴, gdyż w ogólnym sensie motywacje, świadomość działania i jego cel są tu

²⁴ M.J. Boulton, K. Hardcastle, J. Down, J. Fowles, J.A. Simmonds, *A comparison of presser-vice teachers' responses to cyber versus traditional bullying scenarios: Similarities and differences and implications for practice*, „Journal of Teacher Education” 2014, No. 65(2), s. 145–155; A. Brighi, A. Guarini, G. Melotti, S. Galli, M.L. Genta, *Predictors of victimisation across direct bullying, indirect bullying and cyberbullying*, „Emotional and Behavioural Difficulties” 2012, No. 17(3–4), s. 375–388; Q. Li, *New bottle but old wine: A research of cyberbullying in schools*, „Computers in Human Behaviour” 2005, No. 23, s. 1777–1791; A. Fletcher, N. Fitzgerald-Yau, R. Jones, E. Allen, R.M. Viner, & C. Bonell, *Brief report: Cyberbullying perpetration and its associations with socio-demographics, aggressive behaviour at school, and mental health outcomes*, „Journal of Adolescence” 2014, No. 37(8), s. 1393–1398; G. Gini, C. Marino, J. Xie, J. Pfetsch, T. Pozzoli, *Associations of traditional and peer cyber victimization with adolescents' Internet use: A latent profile analysis*, „Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace” 2019, No. 13(4), Article 1. DOI: 10.5817/CP2019-4-1.

podobne. Jest jednak sporo właściwości odróżniających cyberprzemoc od ujmowanej tradycyjnie przemocy i agresji, które to cechy paradoksalnie „ułatwiają” jej stosowanie. Pierwszą z nich jest **specyficzny rodzaj przewagi**, jaką posiada sprawca nad własną ofiarą. Agresja i przemoc ewokują przewagę, którą kojarzymy głównie z siłą fizyczną, prestiżem lub władzą, a ich przejawy są jawne (nieanonimowe), natomiast cyberprzemoc związana jest przede wszystkim z przewagą w zakresie umiejętności posługiwania się technologiami cyfrowymi i daje (względna) możliwość zachowania anonimowości sprawcy. Nie dotyczy to oczywiście wszystkich form cyberprzemocy, wiele z nich nie wymaga specjalnych umiejętności i jest łatwo rozpoznawalnych (np. rozsyłanie obraźliwych sms-ów), jednak na przykład włamanie do kont internetowych innych osób już takich specjalnych umiejętności wymagają. W związku z powyższym drugim czynnikiem sprzyjającym cyberprzemocy jest **wysoki stopień anonimowości**, co ułatwia jej stosowanie dając w zasadzie prawie nieograniczoną możliwość unikania kontaktu twarzą w twarz podmiotów relacji – ofiary i sprawcy. Eliminuje to możliwość hamowania zachowań agresywnych przez redukcję zagrożenia, że zostanie się zidentyfikowanym, a ponadto jest to sytuacja zdecydowanie łatwiejsza psychologicznie dla sprawcy. Kolejnym czynnikiem ułatwiającym stosowanie cyberprzemocy jest swoiste rozmycie odpowiedzialności związane ze **zmianą celu ataku**, który może być **pośredni**. Co prawda wielu autorów uważa, że zarówno tradycyjna przemoc rówieśnicza, jak i jej forma medialna przybierają postać bezpośrednią – „prosto w twarz” i/lub „za plecami”²⁵, to jednak nietrudno tu dopatrzeć się znaczących różnic. W agresji i przemocy tradycyjnej celem jest wywarcie wpływu na ofiarę lub ukierunkowanie jej bezpośrednio na podmiot, który doświadcza jej skutków. W cyberprzemocy ofiara nie zawsze jest bezpośrednim celem ataku, do którego świadomie kieruje się własne działania. Oznacza to, że może się w niej włączać mechanizm „kozła ofiarnego”, gdyż ofiara może być tylko środkiem, owym „kozłem ofiarnym”, ofiarą zastępczą lub ofiarą przypadkową sprawcy, pragnącego uzyskać zupełnie inny cel, na przykład zdobyć popularność w grupie (mechanizm atrakcyjności), odegrać się za własne nieszczęścia na kimś, kto nie jest za nie odpowiedzialny (mechanizm redukcji frustracji), wypróbować swoje umiejętności w sieci (mechanizm kompetencyjny) lub zdobyć potrzebne informacje (mechanizm poznawczy). Cyberprzemoc ma swoją specyfikę także dzięki jej **niekontrowalności**, mimo stosowania wszystkich dostępnych zabezpieczeń. Elementy wrzucone w sieć: zdjęcie, film, tekst, czy inne formy przekazu, raz w niej umieszczone pozostają poza kontrolą zarówno ich autorów, jak i jakichkolwiek służb, gdyż możliwa jest zawsze sytuacja, w której ktoś ten przekaz skopiował, przechował na jakimś

²⁵ B.H. Spitzberg, G. Hoobler, *Cyberstalking and technologies of inter personal terrorism*, „New Media and Society” 2002, No. 4(1), s. 71–92.

nośniku lub przekazał go komuś innemu, zachowując go i udostępniając w dowolnym momencie w przyszłości. Można uznać, że właśnie wskazane cechy i zarazem mechanizmy cyberprzemocy stanowią o jej specyficznej „atrakcyjności” dla sprawcy, ułatwiając jej stosowanie.

Konkretyzując kwestie dotyczące czynników i predyktorów cyberprzemocy²⁶, można wskazać, że – podobnie jak w tradycyjnych formach przemocy rówieśniczej – należą do nich: negatywny klimat społeczny w szkole, brak wsparcia ze strony rówieśników i rodziców, przekonania o normatywności czy nawet pochwalanie zachowań przemocowych w środowisku. Cyberprzemoc wiąże się też z reaktywną i proaktywną agresją, narażeniem na przemoc tradycyjną, uzasadnianiem przemocy i postrzeganym wsparciem rówieśników (akceptacja vs. odrzucenie rówieśnicze), co ujawnia się silniej wśród chłopców²⁷. Ponadto stwierdzono w wielu badaniach, że zaangażowanie w tradycyjną przemoc rówieśniczą (jako sprawca lub ofiara) stanowi istotny (a nawet najważniejszy) predyktor cyberprzemocy²⁸. Poszukując źródeł cyberprzemocy stwierdzono, że istotnym jej czynnikiem jest jakość środowiska rodzinnego; głównie przemoc domowa i złe relacje z rodzicami stanowią ważne korelaty problematycznego korzystania z Internetu w okresie dojrzewania²⁹. Analizując osobowościowe korelaty cyberprzemocy³⁰, okazało się, że łącznie ujmowane: poczucie samotności i własnej wartości oraz empatia stanowiły ważne predyktory poziomu wiktyimizacji i sta-

²⁶ A.C. Baldry, D.P. Farrington, A. Sorrentino, „*Am I at risk of cyberbullying?*” *A narrative review and conceptual framework for research on risk of cyberbullying and cyber victimization: The risk and needs assessment approach*, „*Aggression and Violent Behavior*” 2015, No. 23, s. 36–51.

²⁷ R.W. Williams, N.G. Guerra, *Prevalence and predictors of internet bullying*, „*Journal of Adolescent Health*” 2007, No. 41(6), s. 14–21; E. Calvete, I. Orue, A. Estévez, L. Villardón, P. Padilla, *Cyberbullying in adolescents: Modalities and aggressors' profile*, „*Computers in Human Behavior*” 2010, No. 26(5), s. 1128–1135; Q. Li, *Cyberbullying in schools: A research of gender differences*, „*School Psychology International*” 2006, No. 27(2), s. 157–170.

²⁸ T. Beran, Q. Li, *The relationship between cyberbullying and school bullying*, „*Journal of Student Wellbeing*” 2007, No. 1(2), s. 15–33; Q. Li, *Bullying in the new playground*, „*Australasian Journal of Educational Technology*” 2007, No. 23(4), s. 435–455; J. Wolak, J.M. Mitchell, D. Finkelhor, *Does online harassment constitute bullying? An exploration of online harassment by known peers and online-only contacts*, „*Journal of Adolescent Health*” 2007, No. 41(6), s. 51–58; M.L. Ybarra, K.J. Mitchell, *Online aggressor/targets, aggressor and targets: A comparison of youth characteristic*, „*Journal of Child Psychology and Psychiatry*” 2004, No. 45(7), s. 1308–1316.

²⁹ M. Boniel-Nissim, H. Sasson, *Bullying victimization and poor relationships with parents as risk factors of problematic internet use in adolescence*, „*Computers in Human Behavior*” 2018, No. 88, s. 176–183; L. Bevilacqua, N. Shackleton, D. Hale, E. Allen, L. Bond, D. Christie, D. Elbourne, N. Fitzgerald-Yau, A. Fletcher, R. Jones, A. Miners, S. Scott, M. Wiggins, C. Bonell, R.M. Viner, *The role of family and school-level factors in bullying and cyberbullying: A cross-sectional study*, „*BMC Pediatrics*” 2017, No. 17(1), s. 160–169.

³⁰ G. Brewer, J. Kerlake, *Cyberbullying, self-esteem, empathy and loneliness*, „*Computers in Human Behavior*” 2015, No. 48, s. 255–260.

wania się sprawcą cyberprzemocy. Samoocena była znaczącym indywidualnym predyktorem zarówno procesu wiktyimizacji, jak i stosowania przemocy. Stąd też osoby o niskiej samoocenie zgłaszają znacznie więcej doświadczeń związanych z cyberprzemocą, będąc zarówno ofiarą (większa wiktyimizacja), jak i sprawcą (częstsze zachowania przemocowe). Empatia także okazała się znaczącym indywidualnym predyktorem cyberprzemocy (korelacja negatywna), co oznacza, że wraz ze spadkiem empatii wzrasta prawdopodobieństwo bycia sprawcą cyberprzemocy. Wyniki te wskazują, że interwencje ukierunkowane na rozwój adekwatnego poczucia własnej wartości i empatii mogą skutecznie rozwiązać problem cyberprzemocy. Uogólniając, można wskazać, że czynnikiem motywującym do przemocy/cyberprzemocy rówieśniczej są ludzkie potrzeby przynależności i akceptacji ze strony rówieśników, silnej lub atrakcyjnej osoby czy grupy aspiracji, ale także strach przed byciem ofiarą oraz system stratyfikacyjny grupy (podział na silnych i słabych).

Konsekwencje cyberprzemocy

Biorąc pod uwagę wcześniej analizowane podobieństwa (i różnice) między tradycyjną oraz medialną formą agresji i przemocy, pojawia się pytanie o skutki obu form przemocy rówieśniczej. Ponieważ cyberbullying to zjawisko stosunkowo nowe, niewiele jeszcze wiedzy o jego skutkach empirycznie potwierdzono, szczególnie tych odroczonej w czasie (długotrwałych). Jednak większość autorów wskazuje, że konsekwencje cyberprzemocy są analogiczne do tych, które zidentyfikowano już jako skutki (bezpośrednie i pośrednie, długotrwałe) tradycyjnej agresji i przemocy³¹. Przy czym, niewiele wiemy o tym, jakie są następstwa związane z byciem sprawcą (jest to mniej dostępne w badaniu i mniej eksplorowane ze względu na oczywiste większe zainteresowanie ofiarą cyberprzemocy), trochę więcej już dowiedzieliśmy się o skutkach, jakich doświadcza ofiara. Wiemy też, że cyberprzemoc dokonuje się w grupie rówieśniczej, ale jej skutki wykraczają daleko poza granice funkcjonowania w grupie.

Skutki emocjonalne. Większość badaczy wskazuje, że chroniczne doświadczanie cyberprzemocy, szczególnie przez młodsze dzieci (preadolescencja), jest źródłem wielu negatywnych skutków emocjonalnych³², np. poczucia

³¹ Na przykład: R.M Kowalski, S.P. Limber, P.W. Agatston, *Cyberprzemoc wśród dzieci i młodzieży*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2011; S. Hinduja, J.W. Patchin, *Offline consequences of online victimization...*

³² S. Hinduja, J.W. Patchin, *Cyberbullying research summary: Emotional and psychological consequences...*; M.L. Ybarra, K.J. Mitchell, *Online aggressor/targets, aggressor and targets...*

lęku³³, zagrożenia, osamotnienia i izolacji, upokorzenia³⁴, smutku i zranienia, poczucia krzywdy, rozpacz, gniewu i frustracji³⁵.

Skutki osobowościowe. Doświadczanie przemocy powoduje problemy z samooceną (zaniżona) i samoakceptacją, ewokuje poczucie beznadziei, braku kontroli i bezradności oraz wycofanie z relacji społecznych³⁶. Kształtują się negatywne przekonania o „ja” (poczucie bycia słabym, innym niż wszyscy, gorszym od innych), własnych możliwościach działania – „ja działające” (poczucie, że nic nie da się zrobić), czy też własnych relacjach ze światem, głównie społecznym – „ja w relacji z innymi” (poczucie stygmatyzacji, chęć wycofania się, zniknięcia).

Zdrowie i życie. Cyberwiktymizacja powoduje także wiele negatywnych skutków dla zdrowia psychicznego, z których do najważniejszych należą kliniczne symptomy depresji. Może to prowadzić w skrajnych przypadkach (które potwierdzono) i w sytuacjach długotrwałego doświadczania przemocy do rozwoju syndromu presuicydalnego i zachowań suicydalnych³⁷.

Refleksja końcowa – czy można i jak zapobiegać cyberprzemocy?

Z tej mozaiki analiz zjawiska wynika, że cyberprzemoc pojawia się tam, gdzie wcześniej (lub jednocześnie) występuje tradycyjna przemoc, co odnosi się nie tyle do jej przejawów, ale głównie do jej źródeł i mechanizmów. Ta pierwsza

³³ A. Nishina, J. Juvonen, M.R. Witkow, *Sticks and Stones may break my bones, but names will make me feel stick: The psychological, somatic, and scholastic consequences of peer harassment*, „Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology” 2005, No. 34(1), s. 37–48; M.L. Ybarra, K.J. Mitchell, J. Wolak, D. Finkelhor, *Examining characteristic and associated distress related to internet harassment: findings from the second youth internet safety*, „Pediatrics” 2006, No. 118(4), s. 1169–1177.

³⁴ T. Breguet, *Frequently asked questions about cyberbullying*, The Rosen Publishing Group Inc., New York 2007.

³⁵ T. Beran, Q. Li, *The relationship between cyberbullying and schoolbullying...*; J.W. Patchin, S. Hinduja, *Bullies move beyond the schoolyard: A preliminary look at cyberbullying*, „Youth Violence and Juvenile Justice” 2006, No. 4(2), s. 148–169.

³⁶ J.W. Patchin, S. Hinduja, *Bullies move beyond the schoolyard: A preliminary...*; P.S. Strom, R.D. Strom, *When teens turn cyberbullies*, „The Educational Digest” 2005, No. 71(4), s. 35–41.

³⁷ T. Breguet, *Frequently asked questions about cyberbullying...*; M.L. Ybarra, *Linkages between depressive symptomatology and Internet harassment among young regular Internet users*, „Cyberpsychology and Behavior” 2004, No. 7(2), s. 247–257; A. Görzig, *Adolescents’ viewing of suicide-related web content and psychological problems: Differentiating the roles of cyberbullying involvement*, „Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking” 2016, No. 19(8), s. 502–509; M.L. Ybarra, K.J. Mitchell, J. Wolak, D. Finkelhor, *Examining characteristic and associated distress related to internet harassment...*; S. Hinduja, J.W. Patchin, *Connecting adolescent suicide to the severity...*; S. Hinduja, J.W. Patchin, *Bullying, cyberbullying, and suicide...*

ma swoją specyfikę, ale nie można stwierdzić, że nowe technologie są samoistnym źródłem ewokującym przemoc. Można natomiast uznać, że jedynie ją psychologicznie (i technicznie) ułatwiają. Podstawowe jej źródła tkwią jednak przede wszystkim w czynnikach, które pierwotnie sprzyjają przemocy rówieśniczej, ujawniającej się w podstawowych środowiskach wychowawczych (i przez ich cechy nierzadko wzmacnianej). Wniosek ten może stanowić podstawę do integrowania podejmowanych działań profilaktycznych, odnoszących się do zjawisk związanych z przemocą, z uwzględnieniem znaczenia programów edukacji medialnej. Zintegrowany program przeciwdziałania przemocy/cyberprzemocy musi jednak opierać się na rzetelnej wiedzy odnoszącej się do jej zróżnicowanych i dynamicznie „rozwijających się” przejawów, źródeł i mechanizmów oraz potencjalnych konsekwencji bezpośrednich i pośrednich, mających złożoną naturę. Świadomość zróżnicowania skutków przemocy/cyberprzemocy stanowi tu nie tylko przesłankę konieczności przeciwdziałania zjawisku, ale też tworzenia specyficznych programów interwencyjnych i profilaktycznych uwzględniających przemoc tradycyjną i związaną z nowymi mediami. W ich tworzeniu można wykorzystać społeczno-ekologiczne ramy koncepcji czynników ryzyka i czynników ochronnych, które potencjalnie pośredniczą w przemocy i cyberprzemocy rówieśniczej. Ważne wydają się tu kwestie odnoszące się do powiązania przemocy offline i online, empatycznej reakcji vs. moralnego zaniechania ze strony nieobojętnego vs. obojętnego świadka przemocy/cyberprzemocy, a więc uwrażliwiania i angażowania w działania identyfikujące, naznaczające i eliminujące jej/ich przejawy. Nie można także zapomnieć o ważnej w tej społeczno-ekologicznej koncepcji kwestii wzajemnych oddziaływań tych czynników na poziomie jednostki, rodziny, rówieśników, szkoły i społeczności³⁸.

Sięgając do opracowań obrazujących wyniki systematycznej metaanalizy skuteczności programów interwencji i zapobiegania cyberprzemocy (lata 2000–2018; 12 krajów, np.: Grecja, Hiszpania, Włochy, Norwegia, USA, Wielka Brytania; trzy regiony, tj. Europa, Ameryka Północna i Skandynawia; cztery programy przeciwdziałania cyberprzemocy, tj. KiVa, NoTrap!, OBPP i ViSC)³⁹, stwierdzono, że programy interwencji w zakresie cyberprzemocy skutecznie

³⁸ D. Cross, A. Barnes, A. Papageorgiou, K. Hadwen, L. Hearn, L. Lester, *A social-ecological framework for understanding and reducing cyberbullying behaviours*, „Aggression and Violent Behavior” 2015, No. 23, s. 109–117.

³⁹ H. Gaffney, D.P. Farrington, D.L. Espelage, M.M. Ttofi, *Are cyberbullying intervention and prevention programs effective? A systematic and meta-analytical review*, „Aggression and Violent Behavior” 2018, No. 45, s. 134–153; H. Gaffney, M.M. Ttofi, D.P. Farrington, *Evaluating the effectiveness of school-bullying prevention programs: An updated meta-analytical review*, „Aggression and Violent Behavior” 2018, No. 45, s. 111–133; H. Gaffney, D.P. Farrington, M.M. Ttofi, *Examining the effectiveness of school-bullying intervention programs globally: A meta-analysis*, „International Journal of Bullying Prevention” 2019, No. 1, s. 14–31.

zmniejszają zarówno proces wiktylizacji, jak i stosowanie cyberprzemocy (zmniejszają liczbę przypadków cyberprzemocy o ok. 10%–15%, a wiktylizację w obszarze cyberprzemocy o ok. 14%). Ten względnie optymistyczny wniosek nie uwalnia nas jednak od dalszego badania konkretnych składników skutecznych interwencji, konieczności szczególnego zainteresowania się skutecznością programów profilaktycznych dla dzieci i młodzieży w wieku szkolnym oraz integrowania działań związanych z potwierdzonym empirycznie zjawiskiem nakładania się procesów wiktylizacji offline i online. Dynamiczny rozwój technik cyfrowych sprawia bowiem, że przeciwdziałanie cyberprzemocy wymaga ogromnych nakładów finansowych i wykwalifikowanych profesjonalistów, a jednocześnie zaangażowania zasobów i wysiłku całej społeczności (środowisk wychowawczych). Choć zjawisku temu nie przypisujemy cechy masowości, to jednak jego struktura i dynamika doświadczeń związanych z cyberprzemocą rówieśniczą, zdaje się temu zaprzeczać. Stanowi to niezaprzeczalnie przesłankę do tworzenia systemowych rozwiązań przeciwdziałania zjawiskom przemocy i cyberprzemocy. Niezależnie jednak od systemowych rozwiązań w tym obszarze, oczywistym faktem i koniecznością staje się kształtowanie świadomości poszczególnych jednostek, gdyż każda świadoma zagrożeń osoba może przyczynić się do zmniejszenia ryzyka zagrożeń przemocą/cyberprzemocą, sama jej unikając czy reagując na obserwowane zachowania przemocowe (nieobojętny świadek cyberprzemocy), co chroni też ją samą przed jej doświadczaniem.

Bibliografia

- Ackers M.J., *Cyberbullying: Through the eyes of children and young people*, „Educational Psychology in Practice” 2012, No. 28(2).
- Agatston P.W., Kowalski R.M., Limber S.P., *Student’s perspectives on cyberbullying*, „Journal of Adolescent Health” 2007, No. 41(6).
- Ang R.P., Goh D.H., *Cyberbullying among adolescents: The role of affective and cognitive empathy and gender*, „Child Psychiatry and Human Development” 2010, No. 41(4).
- Baldry A.C., Blaya C., Farrington D.P. (red.), *International perspectives on cyberbullying. Prevalence, risk factors and interventions*, Palgrave Macmillan: Palgrave Studies in Cybercrime and Cybersecurity, London 2018.
- Baldry A.C., Farrington D.P., Sorrentino A., *„Am I at risk of cyberbullying”? A narrative review and conceptual framework for research on risk of cyberbullying and cyber victimization: The risk and needs assessment approach*, „Aggression and Violent Behavior” 2015, No. 23.
- Beran T., Li Q., *The relationship between cyberbullying and school bullying*, „Journal of Student Wellbeing” 2007, No. 1(2).
- Betts L.R., *Cyberbullying: Approaches, consequences, and interventions*, Palgrave Macmillan, London 2016.
- Bevilacqua L., Shackleton N., Hale D., Allen E., Bond L., Christie D., Elbourne D., Fitzgerald-Yau N., Fletcher A., Jones R., Miners A., Scott S., Wiggins M., Bonell C., Viner R.M., *The*

- role of family and school-level factors in bullying and cyberbullying: A cross-sectional study*, „BMC Pediatrics” 2017, No. 17(1).
- Boellstroff T., *Dojrzewanie w Second Life. Antropologia człowieka wirtualnego*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2012.
- Boniell-Nissim M., Sasson H., *Bullying victimization and poor relationships with parents as risk factors of problematic internet use in adolescence*, „Computers in Human Behavior” 2018, No. 88.
- Boulton M.J., Hardcastle K., Down J., Fowles J., Simmonds J.A., *A comparison of preservice teachers' responses to cyber versus traditional bullying scenarios: Similarities and differences and implications for practice*, „Journal of Teacher Education” 2014, No. 65(2).
- Breguet T., *Frequently asked questions about cyberbullying*, The Rosen Publishing Group Inc., New York 2007.
- Brewer G., Kerslake J., *Cyberbullying, self-esteem, empathy and loneliness*, „Computers in Human Behavior” 2015, No. 48.
- Brighi A., Guarini A., Melotti G., Galli S., Genta M.L., *Predictors of victimisation across direct bullying, indirect bullying and cyberbullying*, „Emotional and Behavioural Difficulties” 2012, No. 17(3–4).
- Calvete E., Orue I., Estévez A., Villardón L., Padilla P., *Cyberbullying in adolescents: Modalities and aggressors' profile*, „Computers in Human Behavior” 2010, No. 26(5).
- Castells M., *Communication, power and counter-power in the network society*, „International Journal of Communication” 2007, No. 1.
- Castells M., *Spoleczeństwo sieci*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Chmielecka J., *Internet złych rzeczy*, Wydawnictwo Pascal, Bielsko-Biała 2017.
- Cotter P., McGilloway S., *Living in an „electronic age”: Cyberbullying among Irish adolescents*, „The Irish Journal of Education” 2011, No. 39.
- Cross D., Barnes A., Papageorgiou A., Hadwen K., Hearn L., Lester L., *A social-ecological framework for understanding and reducing cyberbullying behaviours*, „Aggression and Violent Behavior” 2015, No. 23.
- Ejsmont M., Kosmalska B., *Media. Wartości. Wychowanie*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2008.
- Englander E., Donnerstein E., Kowalski R., Lin C.A., Parti K., *Defining cyberbullying*, „Pediatrics” 2017, No. 140(2).
- Fletcher A., Fitzgerald-Yau N., Jones R., Allen E., Viner R.M., Bonell C., *Brief report: Cyberbullying perpetration and its associations with socio-demographics, aggressive behaviour at school, and mental health outcomes*, „Journal of Adolescence” 2014, No. 37(8).
- Foody M., Samara M., O'Higgins N.J., *Bullying and cyberbullying studies in the school-aged population on the island of Ireland: A meta-analysis*, „British Journal of Educational Psychology” 2017, No. 87(4).
- Gaffney H., Farrington D.P., Espelage D.L., Ttofi M.M., *Are cyberbullying intervention and prevention programs effective? A systematic and meta-analytical review*, „Aggression and Violent Behavior” 2018, No. 45.
- Gaffney H., Farrington D.P., Ttofi M.M., *Examining the effectiveness of school-bullying intervention programs globally: A meta-analysis*, „International Journal of Bullying Prevention” 2019, No. 1.
- Gaffney H., Ttofi M.M., Farrington D.P., *Evaluating the effectiveness of school-bullying prevention programs: An updated meta-analytical review*, „Aggression and Violent Behavior” 2018, No. 45.
- Gini G., Marino C., Xie J., Pfetsch J., Pozzoli T., *Associations of traditional and peer cyber victimization with adolescents' Internet use: A latent profile analysis*, „Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace” 2019, No. 13(4).

- Görzig A., *Adolescents' viewing of suicide-related web content and psychological problems: Differentiating the roles of cyberbullying involvement*, „Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking” 2016, No. 19(8).
- Hayes S., *Cyberbullies R 4 Real: bullies have a new strategy for the 21st century*, „Current Health 2” 2008, No. 34(8).
- Hinduja S., Patchin J.W., *Bullying beyond the schoolyard: Preventing and responding to cyberbullying*, Sage Publications, Thousand Oaks, CA: 2009.
- Hinduja S., Patchin J.W., *Bullying, cyberbullying, and suicide*, „Archives of Suicide Research” 2010, No. 14(3).
- Hinduja S., Patchin J.W., *Connecting adolescent suicide to the severity of bullying and cyberbullying*, „Journal of School Violence” 2019, No. 18(3).
- Hinduja S., Patchin J.W., *Cyberbullying research summary: Emotional and psychological consequences*, Cyberbullying Research Center, 2009.
- Hinduja S., Patchin J.W., *Cyberbullying: An exploratory analysis of factors related to offending and victimization*, „Deviant Behavior” 2008, No. 29(2).
- Hinduja S., Patchin J.W., *Cyberbullying: Identification, prevention and response*, Dude Publishing, United States of America, 2011.
- Hinduja S., Patchin J.W., *Offline consequences of online victimization: School violence and delinquency*, „Journal of School Violence” 2007, No. 6(3).
- Huk T., *Uczniowskie korzyści z funkcjonowania w rzeczywistości szkolnego pogranicza. Między światami mediów online i offline*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2019.
- Jones L.M., Mitchell K.J., Finkelhor D., *Trends in youth internet victimization: Findings from three youth internet safety surveys 2000–2010*, „Journal of Adolescent Health” 2012, No. 50(2).
- Keith S., Martin M.E., *Cyber-bullying: Creating a culture of respect in a cyberworld*, „Reclaiming Children & Youth: The Journal of Strength-based Interventions” 2005, No. 13(4).
- Kiriukhina D.V., *Cyberbullying among young users of social networks*, „Journal of Modern Foreign Psychology” 2019, No. 8(3).
- Kowalski R.M., Giumetti G.W., Schroeder A.N., Lattanner M.R., *Bullying in the digital age: A critical review and meta-analysis of cyberbullying research among youth*, „Psychological Bulletin” 2014, No. 140(4).
- Kowalski R.M., Limber S.P., Agatston P.W., *Cyberprzemoc wśród dzieci i młodzieży*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2011.
- Kowalski R.M., Limber S.P., *Electronic bullying among middle school students*, „Journal of Adolescent Health” 2007, No. 41(6, Suppl 1).
- Kozak S., *Patologie komunikowania w Internecie. Zagrożenia i skutki dla dzieci i młodzieży*, Difin, Warszawa 2011.
- Lenardon J., *Zagrożenia w Internecie. Chroń swoje dziecko*, Wydawnictwo Helion, Gliwice 2007.
- Li Q., *Bullying in the new playground*, „Australasian Journal of Educational Technology” 2007, No. 23(4).
- Li Q., *Cyberbullying in schools: A research of gender differences*, „School Psychology International” 2006, No. 27(2).
- Li Q., *New bottle but old wine: A research of cyberbullying in schools*, „Computers in Human Behaviour” 2005, No. 23.
- McLuhan M., *Zrozumieć media. Przedłużenia człowieka*, Wydawnictwo Naukowo-Techniczne, Warszawa 2004.
- Młodzież 2013. Internet. Przemoc i Cyberprzemoc. Postawy młodzieży wobec kontaktów seksualnych*, oprac. J. Palka, CBOS 2013.
- Nishina A., Juvonen J., Witkow M.R., *Sticks and Stones may break my bones, but names will make me feel stick: The psychological, somatic, and scholastic consequences of peer harassment*, „Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology” 2005, No. 34(1).

- Padgett S., Notar Ch.E., *Bystanders are the key to stopping bullying*, „Universal Journal of Educational Research” 2013, No. 1(2).
- Patchin J.W., Hinduja S., *Bullies move beyond the schoolyard: A preliminary look at cyberbullying*, „Youth Violence and Juvenile Justice” 2006, No. 4(2).
- Piecuch A., *Media cyfrowe wspierające procesy dydaktyczne*, Wydawnictwo UR, Rzeszów 2020.
- Pyżalski J., *Agresja elektroniczna dzieci i młodzieży – różne wymiary zjawiska*. „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka” 2009, No. 26(1).
- Pyżalski J., *Agresja elektroniczna i cyberbullying jako nowe ryzykowne zachowania młodzieży*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2012.
- Pyżalski J., *Agresja elektroniczna wśród dzieci i młodzieży*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Sopot 2011.
- Pyżalski J., *From cyberbullying to electronic aggression: Typology of the phenomenon*, „Emotional and Behavioural Difficulties” 2012, No. 17(3–4).
- Saarinen E., Taylor M., *Imagologies. New media philosophy*, Routledge, London 1995.
- Siemieniecki B., *Pedagogika medialna. Podręcznik akademicki*, t. 1, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Spitzberg B.H., Hoobler G., *Cyberstalking and technologies of inter personal terrorism*, „New Media and Society” 2002, No. 4(1).
- Stalder F., *Manuel Castells. Teoria społeczeństwa sieci*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2012.
- Strom P.S., R.D. Strom R.D., *When teens turn cyberbullies*, „The Educational Digest” 2005, No. 71(4).
- Szpunar M., *Redefinicja pojęcia czasu i przestrzeni w dobie Internetu [w:] Kulturowe kody mediów*, red. M. Sokołowski, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2008.
- Taylor W., Willis A., *Medioznawstwo. Teksty. Instytucje i odbiorcy*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2006.
- Tettegah S.Y., Betout D., Taylor K.R., *Cyber-bullying and schools in an electronic era*, „Advances in Educational Administration” 2006, No. 8.
- Waligóra-Huk A., *Cyberprzemoc wśród młodzieży ze szkół wiejskich*, Wydawnictwo UŚ, Katowice 2015.
- Willard N.E., *Cyberbullying and cyberthreats: Responding to the challenge of online social aggression, threats and distress*, Research Press, Champaign 2007.
- Willard N.E., *School response to cyberbullying and sexting: The legal challenge*, „Brigham Young University Education & Law Journal” 2011, No. 1.
- Williams R.W., N.G. Guerra N.G., *Prevalence and predictors of internet bullying*, „Journal of Adolescent Health” 2007, No. 41(6).
- Włodarczyk J., *Zagrożenia związane z korzystaniem z Internetu przez młodzież. Wyniki badania EU NET ADB*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka” 2013, No. 12(1).
- Wolak J., Mitchell J.M., Finkelhor D., *Does online harassment constitute bullying? An exploration of online harassment by known peers and online-only contacts*, „Journal of Adolescent Health” 2007, No. 41(6).
- Ybarra M.L., *Linkages between depressive symptomatology and Internet harassment among young regular Internet users*, „Cyberpsychology and Behavior” 2004, No. 7(2).
- Ybarra M.L., Mitchell K.J., *Online aggressor/targets, aggressor and targets: A comparison of youth characteristic*, „Journal of Child Psychology and Psychiatry” 2004, No. 45(7).
- Ybarra M.L., Mitchell K.J., Wolak J., Finkelhor D., *Examining characteristic and associated distress related to internet harassment: findings from the second youth internet safety*, „Pediatrics” 2006, No. 118(4).

Netografia

- Ball S., *Bystanders and bullying: A summary of research for Anti-Bullying Week*, 2007, <http://www.anti-bullyingalliance.org.uk> (dostęp: 20.04.2020 r.).
- Walrave M., Heirman W., *Skutki cyberbullyingu – oskarżenie czy obrona technologii? „Dziecko Krzywdzone”*, <http://www.dzieckokrzywdzone.fdds.pl/index.php/DK/article/viewFile/722/576> (dostęp: 25.04.2020 r.).
- Willard N.E., *Cyberbullying and cyberthreats: Responding to the challenge of online social-cruelty, threats, and distress*. Centre for Safe and Responsible Internet Use, <https://www.internetsafetyproject.org/wiki/center-safe-and-responsible-internet-use>
www.cyberbullying.us
- www.nik.gov.pl/aktualnosci/nik-o-cyberprzemocy-wsrod-dzieci-i-mlodziezy.html (dostęp: 20.04.2020 r.).